

13

Jedním z materiálůvých zdrojů zeměpisných jmen jsou **mapy**, které pro toponomastiku mají velký význam.

Ptolemaios

Nejstarší mapou, která zachycuje naše území, je mapa z doby okolo r. 150 n. l. =

Ptolemaiova. *Klaudios Ptolemaios* (87 - 150) byl alexandrijský geograf a astronom. Je autorem geografického spisu, osmidílné *Geografie*, což je jakýsi návod (hyfégésis), jak zhotovovat mapy. Jde o soupis asi 8000 jmen, určených podle šířky a délky, z něhož lze zrekonstruovat mapu. Jsou zde místa, prameny řek, horstva, poloostrovy apod. Autorství Ptolemaia je sporné, stejně jako autorství map, sestavených podle tohoto návodu a dochovaných až z posledních století byzantské říše. Žádné z míst, které Ptolemaios zanáší do našich končin, není možné určit přesně, stejně jako je problematické určit význam slov.

Seznam je totiž sestaven podle zpráv obchodníků, které mají různou vypovídací a orientační hodnotu. P. uvádí několik názvu: *Sudéta oré* - snad Krušné a Lužické hory, možná i Jizerské, avšak leží uprostřed Čech; *Askiburgion oros* (*Askiburgijské pohoří*) - snad Krkonoše, Jeseníky a patrně i dále Oderské vrchy a část záp. Beskyd. Dále uvádí lesy *Gabreta silva*, *Luna silva* - snad Šumava a hory na východ od ní. Pak je zde ještě *Mélibokon oros* - snad německý Harz, snad Durynský les a Krušné hory. Uvádí i názvy sídel, jde o obchodní střediska, jména jsou keltská nebo i předkeltská (Kasurgis, Budorgis, Hegetmatia), jejich lokalizace je velmi obtížná. Pro Moravu má Ptolemaios více zpráv, protože tudy procházela Jantarová cesta podle toku Moravy od římského castra Carnuntum (na východ od Vídně na Dunaji), v této oblasti má Ptolemaios názvy *Orkynský les* - snad Chřiby, Ždánický les, les *Luna* může být snad jih Malých Karpat a *Sarmatika oré* (*Sarmatské hory*) potom hory středního Slovenska.

Z o něco mladší doby pocházejí zmínky o českých zemích z map, které vznikly v německých kláštřích, zakresleny jsou většinou hlavní město Praha, větší řeky jako např. Labe, Vltava, případně Odra. Poněkud přesnější zdroj měl asi kronikář **Kosmas**, když popsal Čechy jako „kolem dokola horami obejmuté, které se podivným způsobem táhnou okolo celé země, takže na pohled jakoby jedna souvislá hora celou tu zemi obcházela a ohražovala“ (Kuchař 1958, s. 16).

Z období středověku pocházely četné mapy námořní, kreslené na pergamenech, zaměřeny byly na zakreslení pobřeží, pevnina méně přesná – netýkají se českých zemí. Ze středověku se také dochovaly souřadnicové tabulky, mnohdy velmi přesné, kde byly k místům udány i zeměpisné šířky a délky, z českých míst se tu objevují jen významná sídla: Praha, Cheb, Olomouc, Litoměřice, Kutná Hora, Brno... Místa Čech, Moravy a Slezska jsou také zobrazena na cestovních mapách z období začátku novověku, z přelomu 15. a 16. století. K r. 1500 (Milostivé léto) byla v Německu vytištěna mapa pro poutníky směřující v tento rok k Věčnému městu (do Říma), je zde řada názvů.

Mikuláš Klaudyán – 1. mapa Čech

Pro Čechy je významná mapa **Mikuláše Klaudiána**, zv. Kulhavý, lékaře a tiskaře z Mladé Boleslavi, velkého přívržence Jednoty bratrské. V Německu se seznámil s tehdejší mapovou produkcí a s postupem rytí a tištění map. Jeho mapa vyšla v r. 1518 (jediný výtisk je v biskupské knihovně v Litoměřicích), už v r. 1516 však byla hotová, protože ji posuzovala městská rada v Norimberku, jestli v ní není něco škodlivého katolické víře. Je zajímavé, že je orientována na jih, tj. sever je dole, byla patrně cestovní mapou: jsou zde zakresleny cesty, celkem 280 měst, městeček a hradů, přičemž města jsou rozlišena podle náboženského vyznání na katolická (znak stavby kostela) a utrakvistická (znak kalicha), sídla na královská, panská, městská, hrady nebo tvrze, místy jsou uvedeny i údaje vzdálenosti mezi místy (v mílích).

Vogtova mapa Čech (1712)

Jan Jiří Vogt byl synem zeměměřiče, který byl povolán v 17. století na cisterciácké panství v Plasech. Od otce získal zeměměřické znalosti, vystudoval ale teologii, vstoupil do řádu. R. 1712 vydal malý historický a zeměpisný popis současných Čech a připojil k němu velkou mapu Čech. V jejím druhém vydání z r. 1750 je přidán ukazatel mílových vzdáleností předních královských měst, obsahuje i alegorii českých řek. Mapa je poměrně podrobná, jsou rozlišena města hrazená a nehrazená, městečka a hrady, kláštery, vesnice, kaple, zříceniny hradů, zbořené kláštery, sídla arcibiskupství, biskupství, latinských škol, mlýny, naleziště zlata, stříbra, cínu, mědi, teplé prameny, sklárny, vinice, železné hutě, celní stanice a také poštovní stanice a silnice.

Pavel Fabricius – 1. mapa Moravy

Nejstarším mapovým dílem Moravy je mapa **Pavla Fabricia** z r. 1569. Fabricius byla císařský matematik, lékař, Moravu znal velmi dobře, několikrát ji prošel, nakreslil ji a dal ji vyrýt do mědi koncem r. 1568. Měřil pomocí přístrojů, ale také se na vzdálenosti dotazoval, takže se v mapě objevují nepřesnosti. Na mapě je zaznamenáno asi 360 míst, opět odlišuje města hrazená, městečka panská, vsi, zámky, tvrze, kláštery, částečně i na území Dolního Rakouska (pro Rakousko chystal zvláštní mapu, která patrně ale nevyšla). Poměrně dobře zakreslil také říční soustavu, rovněž horstva. Jeho mapy se dochovalo jen 7 výtisků, z nichž pouze jediný je u nás.

Komenský

Toponomasticky nejcennějším dílem je bezpochyby **Komenského mapa Moravy**, zvaná **Marchionatus Moraviae**. Měla být patrně součástí zamýšleného díla o starožitnostech Moravy, rukopis této knihy se však

nezachoval, avšak vycházel z něj později Tomáš Pešina z Čechorodu ve své knize Mars Moravicus (1677). Sám Komenský uvádí, že cítí potřebu vyhotovit mapu, protože existuje jen mapa Fabriciova, z mladší doby v řadě úprav a kopií jiných tiskařů, s chybami. Také Komenský uvádí, že hlavním účelem mapy má být její užitek při cestování. Poprvé a přesně zachytila vlastní jména osídlených míst, některých řek a hor, krajinných celků, a to v české a německé podobě – což je důležité – a sám Komenský uvádí, že „jména míst z největší části jinak se pronášejí Čechy, jichžto řeči užívá větší díl země, jinak Němci, položil jsem druhdy obojí, aby se mapa hodila lidem obého jazyka.“ V porovnání s Fabriciovou mapou je přesnější, obsahově bohatší a spolehlivější. Zachycuje přes 700 objektů pojmenovaných VJ (např. vrch *Šíp* u Ostrovačic), z toho asi 500 názvů místních. Terénní vyvýšeniny jsou zakresleny tehdy tradičním tzv. kopečkovým způsobem.

Komenský nastřádal materiál pro mapu už před r. 1621 a mapu vypracoval poté, když byl zbaven svého pastýřského úřadu ve Fulneku. Poté byl ve 20. letech vyslán do Haagu s poselstvím Ladislava Veleny ze Žerotína a snad během této cesty svěřil originál mapy Mikulášovi Visscherovi, řečenému Piscator, který ji vytiskl. Autor ji připravil v r. 1626, vyšla 1627 v **Amsterdamu** (dále 1636, 1638), vyšla také v podvrhnuté podobě. U nás vyšla až v r. 1677, po smrti Komenského, jako příloha ke zmíněnému dílu Tomáše Pešiny, avšak bez jména Komenského (protireformační doba ho asi nedovolovala uvést).

Jan Kryštof Müller

Byl to císařský inženýr, který mapoval Uhry, poté byl povolán k mapování Moravy. Postupoval podle krajů, z nich potom sestavil mapu celé země. Měřil pomocí buzoly, zjišťoval vzdálenosti podél cest pomocí tzv. viatoria – což byl měřicí kočár opatřený počítadlem otáček kol, který byl připojen k cestovnímu vozu. Mapu Moravy vyhotovil za čtyři roky a byla v Brně vyryta do mědi. Obsahuje asi kolem 3100 sídel. Poté se pustil do mapy Čech, což mu trvalo osm

let (1712-1720). Měl plnou podporu císaře, města i panství s ním musela spolupracovat, dodávat soupisy míst a kontrolovat Müllerem vyhotovené zákresy, což byl obtížné, protože města byla neochotná, podezíravá a nespolupracovala. Ověřovací práce spíš mapové záznamy kazily. Postupoval opět podle krajů, nejprve kraj Bechyňský, pak Prácheňský, Plzeňský, pak Chebský, Loketský a Žatecký. Mapa je nesmírně podrobná, jsou na ní vykresleny české hranice se všemi hraničními kameny, v lesích jsou rozlišeny porosty dubové, bukové, smrkové, březové, modřínové, jedlové a jiné, jsou na ní sklárny, doly na drahé kovy (zlato, stříbro, cín, měď, železo), slévárny mosazi, hamry, minerální vody, hájovny, mlýny, vesnice, kostely, zámky na samotě i ve vsích, kláštery, zázračné obrázky, hradní trosky, zaniklé vesnice, zemské silnice, přívozy na řekách, hostince o samotě, poštovní stanice apod. Také uhelné jámy v Kladsku, kobalt v Krušných horách, chmel u Žatce. Celkem zachycuje asi přes 10 tis. sídlišť. Mapa je dozdobena ve stylu barokní bohatosti. Müller na následky dlouhodobého a intenzivního terénního působení docela brzo zemřel – ve 48 letech, takže se nemohl pustit do plánovaných prací na mapě Slezska.

Zejména pro účely vojenské a také pro ekonomické odhady bylo nutné vyhotovit detailní a přesné mapování celých zemí. Pro to však nebyl vyškolený personál, ani žádná instituce, která by tento úkol vzala za svůj. Vojenská mapování byla aktuální jen v dobách válečných, avšak v pol. 18. století, po ukončení sedmileté války (1763) se začalo pracovat na mapách i v dobách míru. Tehdy bylo nařízeno mapování pro dědičné země rakouské, země koruny české a další území. Je zváno **josefské mapování (I. vojenské mapování)**, přestože bylo v podstatě hotové za Marie Terezie. Měla to být jednotná mapa pro celou říši. Jenže nebyla dopředu stanovena trigonometrická síť, která by umožnila mapování podle jednotných měřítek, takže jednotlivé země se mapovaly s oporou ve starších dílech (např. podle map Müllerových). Na jejich základě

byly zachyceny důležité body a další body se dokreslovaly do nich – metodou à la vue (podle oka). Zachycovaly se údaje důležité pro vojsko: hranice, cesty, řeky, potoky, močály, lesy, návrší, údolí a rokle, nenápadně se také zjišťovalo, jaké jsou v jednotlivých městech a vsích možnosti pro ubytování vojsk, kolik je zde sedláků, chalupníků, kolik tažného a jatečního dobytka atp. Mapování se dělalo ve spěchu, takže nebylo příliš přesné. Probíhalo od r. 1763 – 1768, po válce s Pruskem o bavorské dědictví v 70. letech muselo být zrevidováno (rektifikace probíhala v letech 1780-1783).

Stabilní katastr

Soupisy majetku a mapy byly vyhotovovány nejen pro účely vojenské, ale také pro účely spravedlivého vybírání pozemkové daně (berně). Kromě starších urbářů a pozemkových knih je to po 30leté válce vyhotovená berní rula pro Čechy a lánové rejstříky pro Moravu. Za Marie Terezie byl vyhotoven **tereziánský katastr**, za vlády Josefa II. **josefínský katastr**. Žádný z těchto soupisů neobsahoval mapy. Teprve v 19. století vyhotovený **stabilní katastr**, který byl u nás nařízený r. 1817 Františkem II. Měření bylo založeno na síti triangulačních bodů. Měření trvalo v Čechách od r. 1824-1843, na Moravě a ve Slezsku od r. 1824-1836. Z map jsou zachovány povinné, tzv. císařské otisky (dostupné dnes na webu) a tzv. indikační skici (pro Moravu dostupné v MZA v Brně).

II. vojenské mapování - Františkovo

Podnětem pro jeho vznik byly války s Napoleonem, při nichž se projevila nedostatečnost stávajících vojenských map z I. mapování (josefského). Proto bylo nařízeno druhé mapování. V českých zemích probíhalo v letech 1838-1853. Jeho podkladem byly mapy stabilního katastru, které byly doplňovány údaji důležitými pro vojenské účely.

III. vojenské mapování – Františko-josefské

Probíhalo v letech 1876-1878 na Moravě a ve Slezsku, v letech 1877-1880 v Čechách. Jelikož Františkovo (II.) mapování již nestačilo požadavkům armády rakouské monarchie na přesné a hlavně aktuální mapy, r. 1868 rakouské ministerstvo války rozhodlo o mapování novém. Jeho podkladem se opět staly katastrální mapy, oproti II. vojenskému mapování je vylepšeno znázornění výškopisu – nejen šrafami, ale také vrstevnicemi a kótami. Výsledkem mapování jsou kolorované tzv. topografické sekce, z nichž přetiskem vznikly mapy speciální (barevné) a generální, které již byly tištěny černobíle. Barevné speciální mapy byly reambulovány a hojně se používaly nejen v armádě až do roku 1956, po r. 1918 se mapy III. vojenského mapování staly základem pro úřední mapy samostatného československého státu.

Pro zeměpisná jména mají velký význam i dnešní **katastrální mapy** a rovněž **mapy turistické**.

Dnešní doba je charakteristická digitalizací map (www.geolab.cz).

Periodikum Historická geografie

Tento sborník vydává Historický ústav AV ČR Praha od r. 1968. U jeho zrodu stál Zdeněk Boháč (zemřel r. 2001, člen Komise pro Historickou geografii, zabýval se hodně patrocinií v Čechách a vztahy českých zemí a Srbské Lužice). V současnosti vychází 1x za 2 roky, je sborníkového charakteru. Tematicky byly starší ročníky, zejména 70. let plné příspěvků historiků a regionálních historiků (např. Josef Žemlička, Ladislav Hosák), v současnosti se zaměření sborníku přesunulo také např. k elektronickému zpracování starších map v GISech (geografických informačních systémech). Jednou z nejvýznamnějších postav současné historické geografie je prof. Eva Semotanová.

Odkazy:

- mapová sbírka Historického ústavu AV ČR <http://www.hiu.cas.cz/cs/mapova-sbirka/dejiny-a-soucasnost.ep/Literatura>

- laboratoř geoinformatiky Fakulty životního prostředí UJEP (Ústí n. Labem)
<http://www.geolab.cz/vnitri.htm>
- a k projektu využití starých map na <http://oldmaps.geolab.cz/>
- bezplatné prohlížení archiválií Ústředního archivu zeměměřictví a katastru (ÚAZK), císařské povinné otisky stabilního katastru Čech, Moravy a Slezska 1:2880 (1824-1843), topografické sekce 1:25 000 třetího vojenského mapování (1872–1953) a Sbírký map a plánů do roku 1850 - <http://archivnimapy.cuzk.cz/>

Literatura:

- Šmilauer, Vladimír: Úvod do toponomastiky. Praha 1963, s. 46-51 (o zeměpisném materiálu)
- Skála, Emil: Toponyma českých zemí na nejstarších jazykových mapách Evropy, Acta onomastica 45, 2004, s. 64-70 (kolorovaná mapa cest do Říma z poč. 16. stol., autor Erhard Etzlaub - nejstarší jazyková mapa Evropy (1500), z r. 1501 je jeho obsáhlejší mapa cest ve stř. Evropě; obě zdrojem i českých MJ)
- Šrámek, Rudolf: Jižní Morava na tzv. Mapě Moravy J. A. Komenského z roku 1627. In: II. mikulovské symposium „J. A. Komenský a jižní Morava“. Mikulov 1970, s. 59-66
- Šrámek, Rudolf: Komenského Mapa Moravy po stránce onomastické. In: Jan Amos Komenský, Opera Omnia I. Praha, Academia 1969, s. 243-265
- Kavalír, M.: Několik poznámek o tzv. Klaudyánově mapě Čech z r. 1518 a významu starých map jako historického pramene. Historická geografie 24, 1985, s. 7-30 (uvádí absolutní počet jmen v mapě uvedených (MJ, hrady, tvrze) a jejich územní rozložení)
- Kuchař, Karel: Naše mapy odedávna do dneška. Nakl. ČSAV, Praha 1958
- Kuchař, Karel: Vývoj mapového zobrazení území Československé republiky I. Mapy českých zemí do poloviny 18. století. Ústřední správa geodézie a kartografie. Praha 1959
- Semotanová, Eva: Mapy Čech, Moravy a Slezska v zrcadle staletí. Libri Praha 2001
- Roubík, František: Soupis map českých zemí I, II, 1952, 1955